

Obsah

Předmluva (<i>Jiří Kocian</i>)	11
--	----

Procesy ustavení Komunistické strany Československa v letech 1914–1921 (<i>Pavel Marek</i>)	23
--	-----------

1. Postoje socialistů k válce	27
Postoje rakouské sociální demokracie k válce	31
Postoje Československé sociálně demokratické strany dělnické k válce	34
Postoje maďarských a slovenských sociálních demokratů k válce	36
Postoje stranické členské základny sociální demokracie a obyvatelstva k válce	38
Sociální situace v letech 1914–1916 a její dopady na obyvatelstvo	40
Diferenciace v socialistickém hnutí	44
Zimmerwaldská levice	46
Čeští socialisté v letech války v zahraničí	49
 2. Zahraniční vlivy na situaci v českých zemích	
a na Slovensku	56
Vliv ruské demokratické revoluce na české socialisty v Rusku	56
Diferenciace v domácích řadách českých sociálních demokratů	59
Zformování Československé komunistické strany na Rusi	75
Čeští socialisté po ruské říjnové revoluci	83
Sociální hnutí dělnictva v českých zemích v letech 1917–1918	92

Německorakouští „leví radikálové“ a jejich činnost ve Vídni a v českých zemích	96
Socialisté v říjnu 1918	100
3. Radikální opozice v socialistických stranách po vzniku ČSR	105
Snahy českých komunistů z Ruska o založení bolševické strany v Československu	105
Diferenciace v řadách anarchokomunistů	110
Stoupenci komunismu v německých oblastech	113
Zformování marxistické levice v Československé sociálně demokratické straně dělnické	117
Limity pozice a politiky sociální demokracie v rudozelené koalici	134
Snahy marxistické levice po ovládnutí strany na jaře 1920	137
Vlivy Komunistické internacionály	145
4. Od bouřlivého podzimu 1920 k založení KSČ	161
Podzimní bouře 1920	161
Mimořádný sjezd sociální demokracie v září 1920	167
Prosincová generální stávka	178
Předehra ustavujícího sjezdu KSČ	185
Ustavující sjezd Komunistické strany Československa ...	198
Slovenští a podkarpatoruští komunisté	207
Němečtí komunisté v Československu	220
5. Ustavení KSČ – sekce Komunistické internacionály	230
Role Komunistické internacionály	230
Problém „českého“ centrismu	238
Slučovací sjezd a vytvoření internacionální KSČ	243
Vznik bolševické strany?	251

Komunistická strana Československa v letech 1921–1939 (<i>Jakub Rákosník</i>)	253
1. Vývoj komunistického hnutí v meziválečném období	255
Mládí světa	255
KSČ v letech 1922–1924: Stabilizace nové strany	267
KSČ v letech 1924–1929: Bolševizace strany	275
KSČ v letech 1929–1935: Třída proti třídě	297
KSČ v letech 1935–1938: Lidová fronta	312
KSČ ve druhé republice (1938–1939)	327
2. Organizační struktury komunistické strany	334
Moskevské peníze: KSČ jako sekce Kominterny	334
Legální organizace	351
Ilegální organizace	362
3. Komunistická strana v politickém systému první republiky	393
KSČ v systému polarizovaného multipartismu I. ČSR	393
Volební síla KSČ	410
Perzekuce komunistického hnutí	427
KSČ a parlamentarismus: Jednotná fronta zdola, či shora?	439
KSČ v komunální politice	459
4. Komunistická strana v diferencované společnosti	473
Národ v politice KSČ	474
Třída, stav, rod	489
Odbory v politice KSČ	514
Radikální socialismus: alternativy vůči KSČ v československé společnosti	534
Přidružené organizace pro šíření společenského vlivu ...	549
Závěr	574

Přílohy	577
Seznam tabulek	579
Seznam použitých zkratk	580
Jmenný rejstřík	584
Prameny a literatura	593
Summary	643
Seznam a zdroje obrazové přílohy	655
Obrazová příloha	659

2. Zahraniční vlivy na situaci v českých zemích a na Slovensku

Vliv ruské demokratické revoluce na české socialisty v Rusku

Vztahy uvnitř české, ale i slovenské komunity krajanů v Rusku v letech 1916–1917 nebyly urovnané a poznamenával je konkurenční a prestižní boj mezi jednotlivými středisky jak o vedoucí postavení a reprezentaci, ale také o programové směřování. Jako relativně nový faktor do nich vstupovala rostoucí masa vojenských zajatců se svými zájmy a také úsilí Českého komitétu zahraničního, který se pod Masarykovým, Dürichovým, Štefánikovým a Benešovým vedením rychle měnil v Česko-slovenskou národní radu v Paříži¹ a vystupoval s ambicemi stát se ústředím československého zahraničního odboje. Druhý sjezd Svazu česko-slovenských spolků 25. dubna – 1. května 1916 vůdčí roli Česko-slovenské národní rady v Rusku uznal a zvolil vedení její odbočky i nové vedení Svazu. Odbočka Česko-slovenské národní rady v Rusku spojila do jednoho proudu krajaňské hnutí, příslušníky vojenských jednotek a zajatců a postavila se do čela demokratického odboje v Rusku navázaného na Paříž.²

1 ŠEDIVÝ, I.: *Češi, české země a Velká válka*, s. 180–182; DEJMEK, Jindřich a kol.: *Československo. Dějiny státu*. Praha: Libri, 2018, s. 216.

2 Data konání 2. sjezdu se v jednotlivých zdrojích rozcházejí. Srov. PICHLÍK, K. – KLÍPA, B. – ZABLOUDILOVÁ, J.: *Českoslovenští legionáři*, s. 89–90; PICHLÍK, K.: *Zahraniční odboj*, s. 240–241; *Československá legie v Rusku 1914–1920*. Praha: Odbor archivní správy a spisové služby ministerstva vnitra, 2008, s. 31; POKORNÝ, František: *Deník legionáře v Rusku. Vzpomínky na vojenskou a válečnou službu 1912–1920*. Brno: CPress, 2020, s. 122.

Vítězství Vondrákovy kyjevské frakce na druhém sjezdu Svazu česko-slovenských spolků komunitě v Rusku sice vtisklo jasný program schválený i T. G. Masarykem, ale nebylo schopno spory mezi jednotlivými skupinami urovnat. Ukázalo se, že ani takzvaný *Kyjevský zápis*³ z 29. srpna 1916, jak je označována dohoda mezi nejvýznamnějšími soupeřícími organizačními subjekty, nevedl ke stabilizaci poměrů. Na druhé straně alespoň naznačil cestu ke sjednocení. Za těchto okolností zásadní událostí, která ukázala cestu dopředu, se stala únorová demokratická revoluce v Rusku. Začala 22. února 1917 a rychle smetla vládnuocí Romanovce.⁴ Hned 17. března 1917 v zemi přítomný M. R. Štefánik (1880–1919) podal prozatímní vládě žádost o uznání Česko-slovenské národní rady za jediného představitele československého zahraničního hnutí v Rusku.⁵

Únorová revoluce způsobila mezi Čechy a Slováky v Rusku názorovou diferenciaci a podnítila vytváření frakcí. Hnutí se od té doby začalo ubírat po dvou cestách. Demokratický směr reprezentovala odbočka Česko-slovenské národní rady,⁶ druhý proud se zformoval na bázi socialistického hnutí. První sociálnědemokratická organizace,⁷ složená v drtivé většině ze zajatců, vznikla pod vedením Arnošta Svozila v dubnu 1917 na půdě Československé jednoty v Kyjevě. Akceptovala

-
- 3 Žipek, Alois: *Válka národů 1914–1918 a účast Českého národa v boji za svobodu*, 3. Praha: Grafie, 1922, s. 217–218; KUDELA, J.: *Československý revoluční sjezd*, s. 10–11; PICHLÍK, K. – KLÍPA, B. – ZABLOUDILOVÁ, J.: *Českoslovenští legionáři*, s. 80; DEJMEK, Jindřich: *Edvard Beneš. Politická biografie českého demokrata, 1. Revolucionář a diplomat (1884–1935)*. Praha: Karolinum, 2006, s. 147; MLYNÁRIK, Ján: *Cesta ke hvězdám a svobodě. [Život M. R. Štefánika]*. 2. vyd. Praha: Lidové noviny, 1991, s. 175–176.
 - 4 HILDERMEIER, Manfred: *Russische Revolution*. Frankfurt am Main: Fischer, 2004, s. 11–31; KÁRNÍK, Z.: *Socialisté na rozcestí*, s. 89; BERÁNEK, J. – KŘÍŽEK, J. – PICHLÍK, K. – ŠOLLE, Z. – VÁVRA, V.: *První světová válka*, s. 158–161.
 - 5 KUDELA, J.: *Československý revoluční sjezd*, s. 14–15.
 - 6 Srov. rezoluci kyjevského sjezdu 23.–30. 4. 1917 (podle ruského kalendáře). KUDELA, J.: *Československý revoluční sjezd*, s. 39–42.
 - 7 *Čecho-Slováci ve válce a v revoluci. Sbíрка oficiálních dokumentů o hnutí imperialistickém a komunistickém mezi Čechy a Slováky v Rusku*. B. m. B. d. [Kyjev – Moskva: 1919], s. 120; PICHLÍK, K.: *Zahraniční odboj*, s. 285. – V jejím výkonném výboru pracovali Josef Kochan, Jan Synek, Alexandr Růžička, Josef Lippert. Srov. KLEVANSKIĚ, Aleksandr Charitonovič: *Českoslovenští internacionalisté a legionářský sbor v Rusku*. Praha: Horizont, 1973, s. 55; KŘEN, J.: *Dvě století*, s. 347.

vizi vytvoření samostatného československého státu a poslání organizace spatřovala v jejím šíření v českém i ruském prostředí. Socialistickému sjezdu ve Stockholmu poslala prohlášení československých sociálních demokratů v cizině hlásící se k programu Dohody.⁸ Uznala vůdčí postavení odbočky Česko-slovenské národní rady v Rusku, vyslala do ní tři své zástupce a obě organizace spolupracovaly. K legiím⁹ však zaujala rezervovaný postoj. Jejich existenci a budování neodmítala, neboť v nich viděla významného pomocníka národněosvobozenckého hnutí, ale hlavní zápas o nový stát měl probíhat na domácí půdě. Nechtěla, aby se legie vměšovaly do ruských záležitostí.¹⁰ Její postoje se však pod vlivem poměrů rychle vyvíjely a zejména radikalizovaly. V srpnu 1917 nový výbor v čele s Arno Haisem (1893–1971)¹¹ a Aloisem Munou (1886–1943)¹² rozhodl založit Českoslovanskou sociálně demokratickou stranu v Rusku, při sociálně demokratické straně dělnické.¹³ Strana vydala leták, v němž ruskou revoluci označila za začátek „velké světové revoluce sociální a proletářské“, která bude expandovat do celého světa.¹⁴ Přestože její vedení ideově kolísalo, formující se levice se začala rychle odklánět od dosavadního programu a vytyčila požadavky samostatné a nezávislé politiky na Česko-slovenské národní radě a na přípravě k vytvoření československého socialistického státu. V říjnu 1917 strana sdružovala kolem 17 000 členů soustředěných ve 14 organizacích a opírala se o zajateckou organizaci Českoslovanskou jednotu s 6 000 členy. Od 1. listopadu 1917 vydávala tiskový orgán nazvaný *Svoboda*. Shodou okolností ve stejný den představitelé strany v Kyjevě jednali s T. G. Masarykem. Výměna názorů vyústila v odstranění diferencí a rozdílných postojů a došlo k dohodě o společném postupu. Ruská

8 PICHLÍK, Karel: *Bez legend. Zahraniční odboj 1914–1918. Zápas o československý program*. Praha: Panorama, 1991, s. 250–253; TÝŽ: *Zahraniční odboj*, s. 287.

9 SAK, Robert: *Anabáze. Drama československých legionářů v Rusku (1914–1920)*. Jinočany: H&H, 1996. 174 s.

10 KRÍŽEK, J.: *Levicové hnutí*, s. 186.

11 DOSKOČIL, Zdeněk: Arno Hais. In: *Biografický slovník českých zemí*, 21, H-Ham. Praha: Historický ústav AV ČR – Academia, 2018, s. 67–68.

12 TOMEŠ, J.: *Průkopníci*, s. 58 a 111.

13 KRÍŽEK, J.: *Levicové hnutí*, s. 186; KLEVANSKIJ, A. Ch.: *Českoslovenští internacionalisté*, s. 71–73; PROKŠ, P.: *Politikové*, s. 88–89.

14 PICHLÍK, K.: *Bez legend*, s. 257.

říjnová revoluce však záhy změnila situaci a diferenciaci mezi českými a slovenskými socialisty prohloubila a dovršila.

— Diferenciace v domácích řadách českých sociálních demokratů

Československá sociálně demokratická strana v domácích poměrech v letech 1914–1916 sledovala politiku celonárodní záchrany a obrany v přesvědčení, že naplňování takového programu je posláním dělnické, lidové a socialistické strany. Byla přesvědčena o tom, že umírněným kurzem své politiky se jí podařilo zabránit nastolení vojenské diktatury a rozpoutání masového teroru v zemi. Zdálo se jí, že tento dějinný úspěch nebyl jejími politickými partnery dostatečně oceňován. Ve skutečnosti sice opravdu přestala být silou stojící na okraji české politiky a poprvé začala spoluurčovat její směr, avšak mezi českými politickými stranami nejaktivněji tlačila na prosazování austrofilského kurzu a českou politiku tím vedla do hluboké krize.¹⁵

Výrazným vstupem sociální demokracie do české politiky byla její účast na jednáních o koncentraci české politiky v roce 1915,¹⁶ jež vyústila v založení Národní strany vedené Karlem Mattušem (1836–1919).¹⁷ Strana poprvé v dějinách uzavřela dohodu o spolupráci s buržoazními stranami (mladočeskou a agrární)¹⁸ na bázi národní jednoty.¹⁹ V květnu

15 KÁRNÍK, Z.: *Socialisté na rozcestí*, s. 75–77.

16 Na podzim 1915 za nimi stála vůdčí trojka Zdeněk Václav Tobolka (1874–1951), Antonín Švehla a pětatřicetiletý Bohumír Šmeral, jenž záhy stanul v čele sociálně demokratické strany. GALANDAUER, J: *Bohumír Šmeral*, s. 63; CABADA, L.: *Intelektuálové*, s. 216; PROKŠ, P.: *Politikové*, s. 49.

17 CIBULKA, Pavel: Národní strana. In: MALÍŘ, J. – MAREK, P. a kol.: *Politické strany*, s. 131; RYCHLÍK, Jan: 1918. *Rozpad Rakouska-Uherska a vznik Československa*. Praha, Vyšehrad 2018, s. 107.

18 Ze spolupráce byli vyloučeni organizačně roztříštění katolíci, kteří v Čechách dospěli k založení Spojené strany katolické (sjezd ve dnech 15. a 16. 5. 1916 v Praze). MAREK, Pavel (ed.): *Politické programy českého politického katolicismu 1894–1938*. Praha: Historický ústav Akademie věd ČR, 2011, s. 21.

19 KÁRNÍK, Z.: *Socialisté na rozcestí*, s. 38; GALANDAUER, J: *Bohumír Šmeral*, s. 52; ŠEDIVÝ, I.: *Češi, české země a Velká válka*, s. 188–190.

1916 sice celá akce ztroskotala,²⁰ ale na druhé straně tabu bylo prolomeno a otevíralo cestu do budoucna. Násilná smrt premiéra von Stürgkha změnila v zemi politickou situaci a v české politice vyvolala tendence k záchraně Rakouska,²¹ respektive k upevnění prorakouské politiky českého tábora.²² Jejich výrazem se stala 11. listopadu 1916 schůzka Františka Udržala (1866–1938), Antonína Švehly (1873–1933) a Bohumíra Šmerala, která rozhodla o utvoření „volné organizace české politiky pro všechny případy“.²³ Československá sociálně demokratická strana patřila k neaktivnějším činitelům při založení Českého svazu i Národního výboru (16. listopadu 1916) a její reprezentanti se na půdě těchto organizací významně angažovali.²⁴ B. Šmeral se stal prvním místopředsedou Českého svazu a v Národním výboru měla strana své zástupce v A. Němcovi a G. Habrmanovi.²⁵ Poprvé v historii strany a také v národních dějinách sociální demokraté stáli ve vedení české politiky.²⁶

Aktivní podíl Československé sociální demokracie na české národní politice posouval v organizaci do popředí programové otázky. Bylo nutné reagovat nejméně na dvě závažné skutečnosti. 1) Po vzniku války sociální demokracie v českých zemích ve skutečnosti ztratila svůj

20 FALTA, J.: *Dějinný vývoj*, s. 133; KÁRNÍK, Z.: *Socialisté na rozcestí*, s. 39.

21 GALANDAUER, J.: *Od Hainfeldu ke vzniku KSČ*, s. 177; TÝŽ: *Bohumír Šmeral*, s. 67–69; TOBOLKA, Z. V.: *Politické dějiny*, 4, s. 201–209; SOUKUP, F.: 28. říjen 1918, 1, s. 351–358.

22 KÁRNÍK, Z.: *Socialisté na rozcestí*, s. 45.

23 Tamtéž, s. 43; *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918*, 3. Rok 1916. Praha: Státní ústřední archiv, 1995, s. 242–244, 246–251, dok. č. 82, 84, 85.

24 JANÁK, Jan – HLEDÍKOVÁ, Zdeňka: *Dějiny správy v českých zemích do roku 1945*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství, 1989, s. 394; CABADA, L.: *Intelektuálové*, s. 26; PÁNEK, Jaroslav – TŮMA, Oldřich: *Dějiny českých zemí*. 2. vyd. Praha: Karolinum, 2018, s. 398. – Souběžně však čeští sociální demokraté jednali také s rakouskými o obnovení jednotného sociálnědemokratického bloku, o obnovení tzv. malé internacionály. Z pověření výkonného výboru konferoval V. Tusar ve Vídni s tajemníkem klubu sociálnědemokratických poslanců K. Seitzem. Kontakt ztroskotal odmítnutím z německé strany. Čeští sociální demokraté s tím počítali a možná šlo jen o politický manévr. Ale i na německé straně byli stoupenci spolupráce. Např. K. Renner Šmeralovi gratuloval k utvoření Českého svazu. KÁRNÍK, Z.: *Socialisté na rozcestí*, s. 44–46.

25 *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918*, 4. Rok 1917. Praha: Státní ústřední archiv, 1996, s. 23–27.

26 KÁRNÍK, Z.: *Socialisté na rozcestí*, s. 47; HOENSCH, J. K.: *Geschichte Böhmens*, s. 411

dosavadní program směřující k zachování říše, její přestavbě, reorganizaci a federalizaci na národnostním principu. Dosud stavěla na konstitucionalismu, parlamentarismu a demokracii. Nyní však byl stát totalitní a vojenská diktatura potlačovala národy, zvláště slovanské. Vládla cenzura, veřejný život nefungoval, obyvatelstvo se ocitlo ve stavu nouze a nedostatku. Vedení strany muselo přijít s novým programem pro léta války.²⁷ Logické by bylo, aby se postavila proti válce. Tím by však popřela svůj legalismus. V lednu 1917 se distancovala od Masarykovy osvobozenecké zahraniční akce. Náplň oslavy 1. máje 1917 Šmeral konzultoval s ministrem zahraničí Ottokarem Grafem Czerninem (1872–1932),²⁸ protože nechtěl poškodit zájmy říše. Jejím úkolem bylo tišit zradikalizované dělnictvo. Vláda tuto loajalitu oceňovala.²⁹ Vedení strany si bylo vědomo nepopulárnosti a chybnosti těchto kroků, ale v dané chvíli je vydávalo za jediné správné. V tutéž dobu dokonce uvažovalo o vstupu strany do vlády. 2) Zapojení sociální demokracie do vedení české politiky vyžadovalo kooperaci s občanskými politickými stranami, jejichž programy však vycházely ze zásad českého historického státního práva, které sociální demokraté už v roce 1897 demonstrativně odmítli,³⁰ a na tomto stanovisku setrvali i na počátku války. Nyní to však už nebylo možné a strana se musela s tímto problémem vyrovnat.

Konkrétním podnětem pro řešení programových otázek na půdě sociální demokracie se staly vnitřní změny v říši, vyvolané úmrtím císaře Františka Josefa I. (21. listopadu 1916) a nástupem Karla I., které vedly mj. ke svolání říšské rady. Česká politika chtěla přijít na půdu parlamentu se společným vstupním programovým prohlášením,³¹ kte-

27 GALANDAUER, Jan: *Od Hainfeldu ke vzniku KSČ*, s. 157.

28 MECKLING, Ingeborg: *Die Außenpolitik des Grafen Czernin*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik – München, Oldenbourg Verlag, 1969. 371 s.; WEINZIERL, Erika – SKALNIK, Kurt (Hrsg. von): *Österreich 1918–1938. Geschichte der Ersten Republik*, 1. Graz – Wien – Köln: Styria, 1983, s. 27–54.

29 KÁRNÍK, Z.: *Socialisté na rozcestí*, s. 97–98.

30 Srov. ŠOLLE, Zdeněk: Die tschechische Sozialdemokratie zwischen Nationalismus und Internationalismus. *Archiv für Sozialgeschichte*. R. 9, 1969, s. 256–260; KÁRNÍK, Z.: *Socialisté na rozcestí*, s. 46, 76; KOŘÁLKA, Jiří: Československá sociálně demokratická strana dělnická. In: MALÍŘ, J. – MAREK, P. a kol.: *Politické strany*, s. 233.

31 *Sborník dokumentů k vnitřnímu vývoji v českých zemích za 1. světové války 1914–1918*, 4. Rok 1917, s. 94–95; *Handbuch der Geschichte*, 3, s. 321. – Na svolání říšské

ré vyjádří její představy o národních cílech v letech války a budoucnosti národa po jejím skončení. Protože se nedalo předpokládat, že občanské politické strany opustí program historického státního práva, tím, kdo se v zájmu společného postupu musel přizpůsobit a modifikovat postoje, byla sociálnědemokratická strana.

Proto jednání o podobě státoprávního prohlášení Českého svazu z 30. května 1917 nebyla pro všechny zainteresované subjekty snadná a mnohá jejich úskalí se podařilo překlenout až na potřeby stručností formulací ve výsledném dokumentu,³² jejich neurčitostí a obojakostí. Dávaly možnost různého výkladu. Jednalo se o kompromis. Pouze za těchto podmínek socialisté mohli stát v jednom bloku se státoprávními stranami a neuzavřít si zcela cestu k rakouské sociální demokracii.³³ Přijetím zásad historického státního práva by čeští sociální demokraté popřeli svou minulost, proto usilovali o jejich skloubení s přirozenoprávním pojetím. Uvědomovali si, že striktním odmítnutím historikoprávního konceptu by zřejmě přišli o místo v Českém svazu, a navíc ztratili možnost reprezentovat českou politiku, o což jim šlo. Museli také kalkulovat s výsledkem války, neboť nikdo nevěděl, jak dopadne. Chtěli jít střední cestou.

radý, poprvé za války, měli významný podíl sociální demokraté. KÁRNÍK, Z.: *Socialisté na rozcestí*, s. 96, 114–115; O pozadí příprav GALANDAUER, J.: *Vznik Československé republiky*, s. 75–84; TÝŽ: Prohlášení Českého svazu z 30. května 1917 – zapomenutá programová revoluce. *Český časopis historický*. R. 91, č. 4/1993, s. 582–593; TÝŽ: *Bohumír Šmeral*, s. 78–82; 101–110; TOBOLKA, Zdeněk: Státoprávní prohlášení ze dne 30. května. *Naše revoluce*. R. 2, č. 2/1924, s. 161–236; TÝŽ: *Politické dějiny*, 4, s. 237–245; REIMANN, P.: *Dějiny Komunistické strany Československa*, s. 34–36; PAULOVÁ, M.: *Tajný výbor Maffie*, s. 223–250; SOUKUP, F.: 28. říjen 1918, 1, s. 419–426; KÁRNÍK, Z.: *České země v éře První republiky*, s. 25–26; ŠEDIVÝ, I.: *Češi, české země*, s. 303–304; DEJMEK, J.: *Edvard Beneš*, s. 172; PROKŠ, P.: *Politikové*, s. 59–61; KUKLÍK, Jan: *Příběh československé ústavy. Příprava a přijetí ústavní listiny*. Praha: Karolinum, 2020, s. 12–13.

- 32 Z. Kárník prohlášení označuje za revoluční dokument – v důsledku své přirozenoprávní argumentace, poprvé je tu veřejně prezentován národ československý. Současně vnesl nový pohled na řešení česko-německého problému, tj. stát se Slováků, ale bez Němců, a současně je patrná rovina vztahu mezi Slováků a Maďary. Vše však bylo řešeno v rámci habsburské říše. Tvrdí, že program byl provizoriem a zahájil nejdramatičtější období českého národního hnutí. Srov. KÁRNÍK, Z.: *Socialisté na rozcestí*, s. 116–119; SOUKUP, F.: *Revoluce práce*, s. 954–959; ŠEDIVÝ, I.: *Češi, české země a Velká válka*, s. 191, 303–305; GALANDAUER, J.: *Vznik Československé republiky 1918*, s. 75–84; KŘEN, J.: *Dvě století*, s. 341.
- 33 KÁRNÍK, Z.: *Socialisté na rozcestí*, s. 173.